

Светослав Малинов

Българската центристка десница - Победи, поражения, трансформации

■ В България отсъства дълга традиция на съпротива срещу комунистическия режим. Няма нито политическа опозиция, нито друг тип влиятелно дисидентско движение. България изобщо не преминава през чистилището на Унгарското въстание от 1956 г. или „Празката пролет“ от 1968 г.

■ Основните противоречия в коалицията Съюз на демократичните сили /СДС/ присъстват от първия ден на неговото създаване. В него има марксисти, стремящи се към „социализъм с човешко лице“, интелектуалци с либерални идеи, социалдемократи и християндемократи, консерватори и радикалдемократи, монархисти и републиканци. Членовете на дясно-центристката коалиция не се заблуждават относно своите различия. Единствено единодушното противопоставяне на комунистическия режим и неговото наследство направиха тази коалиция възможна. Ала само за кратък период от време.

■ Правителството на Обединените демократични сили /ОДС/ с министър-председател Иван Костов (1997-2001) изпълни реформаторския дневен ред на антикомунизма. В края на мандата на ОДС България е държава с функционираща пазарна икономика, стабилна демокрация и ясна външна политика, насочена към присъединяване на страната към Европейския съюз и НАТО. Но антикомунизмът е обречен да стане жертва на собствения си успех. Не толкова враговете му, колкото неговите постижения станаха причина за неговото отслабване.

■ Без да отричат постиженията, десните гласоподаватели поставиха нови изисквания. Появата на нова партия – Граждани за европейско развитие на България /ГЕРБ/ изглежда отговаря на техните очаквания и дава възможност за намиране на нова формула за развитие на дясноцентристкото политическо пространство, а именно „мирно и конкурентно“ съвместно съществуване на „новата“ и „старата“ десница.

Ноември 2010

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Раждането на СДС и първите избори (1989-1990)	2
1.1 Комунистическото наследство	2
1.2 „Отците основатели“ на СДС	3
1.3 Кръглата маса	5
1.4 Изборите за Велико народно събрание (юни 1990)	5
2. Първите седем години (1990-1997).....	6
2.1 СДС във Великото народно събрание.....	6
2.2 Новата конституция и първото разцепление в СДС	7
2.3 Първото правителство на СДС	8
2.4 СДС в опозиция (1993-1996)	10
2.5 Крахът на правителството на БСП (1995-1996)	11
2.6 Изводи.....	12
3. Центристката десница на власт (1997-2001).....	13
3.1 Постижения на правителството на ОДС	13
3.2 Причините за загубата през юни 2001.....	14
3.2.1 Причини за загубата: правителството.....	15
3.2.2 Причини за загубата: партията	16
4. Центристката десница в опозиция (2001-2008).....	17
4.1 Какво трябваше да се направи	17
4.2 Какво всъщност се случи (2001 - 2008).....	18
5. Раждането на ГЕРБ и последните избори (2007-2009).....	20
5.1 „Раждането“ на Бойко Борисов като политик.....	20
5.2 Раждането на политическа партия ГЕРБ	21
5.3 Центристката десница отново на власт.....	22
6. Следващите седем години (2010-2017)	22

1. Раждането на СДС и първите избори (1989-1990)

Българските дясно-центристки партии по същество са нови политически сили. Те бяха извикани към живот от политическия разпад на тоталитарния режим в края на 1989 г. По това време българското общество не разполага с канали за комуникация със Запада и е държано в неведение по отношение ценностите, процедурите и институциите на демокрацията. След десетилетия на строга цензура, наложила духовна и идеологическа уравниловка, гражданството е изолирано от културната и политическата традиция на свободния свят; всички канали за свободно изразяване на мисли и идеи са блокирани.

За определен период от време даже съчетаването на думи като „политически“, „център“ и „десен“ е неразбираемо за българската публика; някои привеждат аргументи, че самоопределянето като която и да било разновидност на „политическата десница“ е вредно и би следвало да се избягва. Причисляващите себе си към дясната част на политическия спектър във Великото народно събрание предпочитат да се определят като „демократи“, „реформатори“ или пък „антикомунисти“, което изглежда по-приемливо и по-престижно в началото на прехода. Това е само малка илюстрация на неизбежната местна трансформация на западните модели и терминология. Типичните черти и особености на българските дясно-центристки партии се оформят от политиката на пост-комунистическия преход и геополитическата преориентация в периода след Студената война. Те дават на дясно-центристкото пространство неговата първа, но неизбежно преходна идентичност.

В търсене на началото най-сигурно е да започнем с 10 ноември 1989 г., който до голяма степен се разглежда като ден първи от новото летоброене в българския поли-

тически живот. На тази дата Политбюро на Българската комунистическа партия (БКП)¹ принуди дългогодишния комунистически държавен глава Тодор Живков да подаде оставка. Тази внезапна промяна, по-късно окачествявана като „мирен преврат“, отвори нова страница в българската история и бе последвана от взрив на политическа активност. Възползвайки се от променения политически климат, българските граждани бързо се организират в партии, граждански движения, комитети и даже синдикати. След продължилото повече от 40 години тоталитарно комунистическо управление, политическата свобода бързо е възстановена.

1.1 Комунистическото наследство

Наследството на миналото е прекалено тежко, за да бъде правилно осмислено и оценено в първите дни на безграничен ентузиазъм. В сравнение с другите източноевропейски страни, българският комунистически режим е значително по-стабилен. Той никога не е оспорван реално отвътре. Тоталитарният режим от съветски тип е наложен на България в много по-голяма степен, отколкото на която и да било друга източноевропейска държава. Всяка опозиция е физически елиминирана и от 1948 г., когато страната е напъхана в желязната усмирителна риза на сталинизма, БКП действа като напълно покорно подразделение на Комунистическата партия на Съветския съюз. България е изолирана от западния свят и в страната няма никакво влияние в противовес на Съветската власт. Това се допълва от тежки и системни репресии против дотогавашния елит на нацията във всички области на обществения и политически живот. Терорът започва с езекуциите на хиляди български граждани в първите месеци и години след 9 септември 1944 г., продължава с изпращането им в тру-

¹ Всички съкращения на политически партии и коалиции се придържат към българския вариант на изписване (с латински букви).

дови лагери и затвори и с интернирания по политически причини; някои форми на репресии и ограничаване на правата продължават в по-слаба степен чак до 80-те години.

Няма традиция на устойчива съпротива срещу режима в страната. Няма нито политическа опозиция, нито влиятелни дисидентски движения. България никога не преминава през чистилището на Унгарското въстание от 1956 г., или пък на „Прахката пролет“ от 1968 г. Наистина е трудно да се намерят контра-аргументи на клишетото, че България е била най-близкия сателит на Съветския съюз. Истинско чудо е, че по-малко от месец след отстраняването на Тодор Живков бе създадена политическа опозиция в България. Но не е чудно, че всичко това се случи под зоркото око и с помощта на комунистическата „Държавна сигурност“.

1.2 „Отците основатели“ на СДС

В продължение на почти 20 години историята на дясно-центристкото пространство в България съвпада с историята на Съюза на демократичните сили /СДС/. Той е основан на 7 декември 1989 г. от 10 организации, чиито представители се събират в Института по социология на Българската академия на науките. Това е списъкът на организациите, учредителки на СДС и на техните лидери на първите избори през юни 1990 г.:

1. *Клуб за гласност и демокрация* (КГД, Петко Симеонов). Основан в София на 2 декември на базата на неформалния *Независим дискусионен клуб в подкрепа на гласността и преустройството*, съществуващ от 1988 г. към Софийския университет. Създателите му са известни български интелектуалци, които прокламират, че целите им са свободни дискусии по въпроси, засягащи народното стопанство, културата, екологията, човешките права; впоследствие става федерация (ФКГД).

2. *Независимо сдружение „Екогласност“* /Петър Слабаков/. Въпреки че

е основано в София, то е замислено от активисти на *Обществения комитет за защита на Русе*, създаден на 8 март 1988 г. /но нерегистрирано при комунистическата власт/ в знак на протест против силното обгазяване на Русе с хлор от промишлен завод на другия бряг на река Дунав в Гюргево, Румъния. *Екогласност* настоява за „свобода на информацията“ и нови закони за опазване на околната среда.

3. *Независимо дружество за защита на правата на човека* /НДЗПЧ/, Румен Воденичаров/. Основана в София на 16 януари 1988 г. с цел да защитава човешките права и да събира информация за тяхното нарушаване в България.

4. *Независима конфедерация на труда „Подкрепа“* /Константин Тренчев/. Основана в Пловдив през февруари 1989 г. като синдикат на интелектуалци и дейци на изкуството. Постепенно разширява обхвата си и създава федерации за други отрасли и професии.

5. *Комитет за защита на религиозните права, свобода на съвестта и духовни ценности* /КЗРС/, Христофор Събев/, основан във Велико Търново на 19 октомври 1988 г.; призовава за оттегляне на държавата от църковните дела, връщане на национализираните имоти на църквата, възстановяване на националните религиозни празници и пр.

6. *Клуб на репресираните след 9 септември 1944 г.* /КР, Димитър Баталов/. Учреден в София на 26 октомври 1989 г.; настоява за реабилитиране на репресираните при комунистическия режим и компенсирание на оцелелите.

7. *Федерация на независимите студентски дружества* /ФНСД, Емил Кошлуков/. Учредена на 13 ноември от политически активни студенти в Софийския университет.

8. *Движение „Гражданска инициатива“* /ДГИ, Любомир Собаджиев/ Основа-

на в Русе през 1988 г. с цел да „насърчава демокрацията чрез публични дебати“.

9. *Българска социалдемократическа партия /БСДП, Петър Дертлиев/*. Учредена за първи път през 1891 г., а след това разпусната наред с други политически партии през първите години на комунистическия режим; възстановена в София на 26 ноември 1989 г; възстановява членството си в Социнтерна през май 1990 г.

10. *Български земеделски народен съюз – “Никола Петков” /БЗНС-НП, Милан Дренчев/*. Основан в София на 27 ноември 1989 г.; обявява себе си за наследник на идеите на най-известните български реформатори земеделци, Александър Стамболийски и Никола Петков, който е последният лидер на БЗНС и е екзекутиран от комунистическата власт през 1947 г.

На същата среща на 7 декември 1989 г. Желю Желев от КГД е избран за председател на СДС, а активистът на *Екогласност* Петър Берон става главен секретар на организацията. Преди края на декември към СДС се присъединяват още две други партии – най-напред *Радикалдемократическата партия /РДП, Елка Константинова и Александър Йорданов/*, възстановена през ноември 1989 г., първоначално основана през 1902 г., а след това и *Демократическата партия /ДП, Стефан Савов/*, основана през 1896 г., разпусната през 1948 г. и възстановена през декември 1989 г. Процесът на присъединяване на нови членове продължава до началото на 1990 г. През януари 1990 г. се присъединява Християндемократическия фронт /ХДФ/, възприеман за най-консервативната група в коалицията. *Зелената партия /ЗП Александър Каракачанов/*, създадена от членове на Екогласност, също е приета в СДС през месец януари. Политическото движение *Обединен демократичен център /ОДЦ, Стоян Ганев, Стефан Софийски и Екатерина Михайлова/*, където чле-

нуват юристи и икономисти, изповядващи християндемократически ценности, влиза в СДС през месец февруари.

Междувременно комунистическото Народно събрание приема закон за амнистия на всички политически затворници. Като резултат са освободени активистите на турското малцинство и те създават партия *Движение за права и свободи /ДПС, Ахмед Доган/*. След оживена дискусия лидерите на СДС отхвърлят молбата на ДПС да се включи в коалицията – решение със сериозни последици в дългосрочен план.

Така в рамките на по-малко от 4 месеца след 10 ноември 1989 г., СДС нараства до коалиция от 15 члена и несъмнено е най-голямата от опозиционните политически сили в България. Тя се състои от исторически възродени партии, новосъздадени такива, политически „движения“, академични организации, правозащитни организации и един синдикат.

Всяка от тях има различна ориентация и различен политически облик. И все пак, те имат обща кауза и тя е силният им стремеж към политически и икономически реформи, към демокрация и пазарна икономика. Освен това, членовете на СДС имат общ враг – БКП и нейното повсеместно влияние. Това се заявява в Учредителната харта на Съюза като непосредствени задачи:

1. Демократични избори за ново Народно събрание; изготвяне на нова демократична конституция.

2. Хармонизиране на националното законодателство с Универсалната декларация за човешки права; свобода на словото и печата, свобода на сдружаване; юридическа и финансова независимост на средствата за масова информация и издателствата.

3. Еднакво отношение към атеисти и вярващи; нов подход към етническите и религиозни малцинства; свобода на ве-

роизведанията и религиозните обреди; реабилитация на репресираните при комунистическия режим.

4. Деполизитизация на армията и полицията; премахване на идеологическия монопол в образованието; пълна автономия за университетите и научните институти; участие на студентите в управлението на университетите.

5. Еднакво третиране от закона на всички видове собственост - частна, кооперативна и държавна; ново трудово и социално законодателство; гаранции за съществуването на независими синдикати и за правото на стачка; нова икономическа политика, отговаряща на изискванията за опазване на околната среда.

Лесно е да се досетим, че в учредителния документ на СДС присъстват елементи от платформите на всяка организация, членуваща в него; той също така дава една реалистична картина на проблемите в едно пост-тоталитарно общество и на огромните трудности пред неговата трансформация. По това време СДС все още няма местни структури, няма конкретна политика, нито дългосрочна платформа за управление на страната; но наличното е повече от достатъчно, за да скрепи хлабавата коалиция и да я подготви за първите ѝ битки.

1.3 Кръглата маса

Първите свободни избори в България след Втората световна война се провеждат през юни 1990 г. Те са предхождани от специфичната институция „Кръгла маса“, която трябва да постигне консенсус за „новите правила“ на политическата игра и да подготви почвата за демократични избори. Инициативата за нея е на БКП, която успява да извлече дивиденди от преговорите поради неопитността на опонентите си. Едно от малкото постижения на опозицията е, че преговорите се предават на живо по телевизията. Това е много важно за

нейните лидери, по-голямата част от които не са известни на българската публика. Те за първи път се появяват по националната телевизия, седнали срещу представителите на БКП и държавните власти, правят политически декларации, говорят открито и критикуват комунистите по начин, който три месеца преди това е направо немислим. За първи път те имат публична трибуна и очевидно се възползват от това. Опозиционните формации се съизмерват със СДС. И наистина всички изглеждат слаби и незначителни в сравнение с него. Единственото изключение остава ДПС.

Заседанията на националната Кръгла маса продължават от януари до май 1990 г. На споразуменията, постигнати на тях, е даден върховен законодателен статут; от Народното събрание се очаква автоматично да гласува и приема решенията без изменения. Те са изключително важни за последвалите политически промени в България. Едно от тях е за създаване на президентска институция със силно ограничени правомощия. По най-спешния политически проблем е постигнато следното споразумение: новите избори трябва да се проведат през юни 1990 г.; депутатите трябва да бъдат избрани по смесена мажоритарно-пропорционална система и изборите трябва да бъдат за Велико народно събрание - извънреден орган от 400 народни представители, натоварен с изготвянето на нова конституция. След като изпълни целите си, Великото народно събрание трябва да се разпусне и да бъде заменено от Обикновено народно събрание (от 240 народни представители).

1.4 Изборите за Велико народно събрание (юни 1990 г.)

Участието в изборите е изключително високо - 90.79% от имащите право на глас се възползват от него на първия тур, а 84.14% - на втория. Четиридесет политически партии, коалиции и групи се явяват на изборите

те, но само четири от тях прескачат прага от 4%. Това са БКП /с ново име *Българска социалистическа партия* /БСП/ – 47.2%, СДС – 36.2%, ДПС – 8% и БЗНС (коалиционен партньор на тоталитарната БКП) – 6%. Управляващата БСП си осигурява най-много места в парламента: 211 от общо 400; следвана от СДС със 144 места; ДПС с 23, БЗНС с 16 и 6 независими депутати.

Защо СДС не печели първите избори? Накратко: БСП има значително предимство пред опозицията. В структурите на партията не се правят промени, първичните партийни организации са със стабилни позиции във всеки град, село и предприятие. Партийната хазна е добре подготвена да посрещне всякакви разходи. СДС няма никакъв опит в провеждане на предизборни кампании, а и финансовият му ресурс е ограничен. Селските региони са изцяло доминирани от БСП, която се радва на сериозното предимство в медиите и организира резултатна анти-СДС пропаганда. По време на Кръглата маса опозицията е лишена от единствения ресурс, който можеше да наклони везните в нейна полза – *времето*. По ирония на съдбата, най-разпространеният лозунг на СДС е „Времето е наше!“. А всъщност именно липсата на време предопределя резултатите от изборите.

Непосредствената реакция на лидери и електората на СДС спрямо резултатите на изборите са спонтанни демонстрации. Според официалното изявление на СДС изборите са били привидно свободни, но не и честни, защото са организирани и проведени от БСП с помощта на държавния апарат, който все още е под неин контрол. Оценката е, че на изборите има измами и манипулации. Много опозиционни лидери заемат позиция да не се признават резултатите от изборите и да се бойкотира парламента. След много сълзи и психологически драми е постиг-

нат компромис и лидерите на СДС решават да влязат в парламента и да упражняват влияние върху процеса на вземане на решения. Това слага началото на дългосрочен конфликт вътре в СДС между „умереното“ и „радикалното“, т.е. неподкрепящо сътрудничеството, крило.

Съгласно договореностите на Кръглата маса новоизбраното Велико народно събрание получава мандат да изработи новата конституция на България и да приеме закони, които да изведат страната от икономическата криза. Според неговия правилник за важните решения, включително и приемането на конституцията, се изисква мнозинство от две трети. Ето защо, въпреки че решенията с мнозинство и инициативата са в ръцете на БСП, окончателната дума имат депутатите от СДС. Но основният въпрос е: в състояние ли е СДС да запази своето единство?

2. Първите седем години (1990-1997)

2.1 СДС във Великото народно събрание

СДС влиза във Великото народно събрание като единствената легитимна антикомунистическа политическа формация с фактически монопол върху публичните протести. Гневът от изборните резултати предизвиква определени нагласи сред младите, образованите и живеещите в градовете избиратели. Тези активни обществени групи започват масови улични протести за натиск върху парламента. Най-важна е студентската окупационна стачка на *Софийския университет*, настояваща за оставка на президента /пост, учреден от Кръглата маса/ Петър Младенов. Ядосан от демонстрациите пред сградата на Народното събрание, той прошепва на Министъра на народната отбрана „Най-добре е танковете да дойдат!“. Неговите думи са записани на видео касета и се налага той да подаде оставка.

Новият президент трябва да бъде избран с мнозинство от две трети от Великото народно събрание. На 1 август 1990 г., след шест неуспешни вота, за президент е избран председателят на СДС Желю Желев. Масовите улични протести дават своя първи важен резултат – БСП е принудена да се откаже от президентската власт.

В навечерието на парламентарните избори за Велико народно събрание, временното правителство на Андрей Луканов подава оставка, като дава възможност да се сформира нов кабинет. Спечелилата изборите БСП предпочита правителство на по-широка коалиционна основа, дори и формирането на „голяма коалиция“. Лидерите на СДС отхвърлят предложението и се придържат твърдо към стратегията на конфронтация. Безсилни да блокират което и да било решение, изискващо обикновено мнозинство, депутатите на СДС редовно бойкотират парламентарните заседания и призовават към масови протести.

Междувременно доверието в правителството на БСП бележи драматичен спад и то подава оставка на 29 ноември 1990 г. Основна причина за тази оставка е силният парламентарен и извън-парламентарен натиск срещу него. СДС възприема ситуацията като добра възможност за радикална промяна в съотношението на силите. Тактиката на „радикалите“ се оказва успешна, но успехът при свалянето на правителството на БСП от власт води СДС до сериозен компромис. БСП настоява за ново споразумение, което включва формиране на коалиционно правителство и определяне на дати за нови избори през май 1991 г.

Юристът Димитър Попов, който не принадлежи към никоя политическа партия, става министър-председател. На 20 декември 1990 г. той сформира правителство, в което основните икономически постове са дадени на представители на СДС – Министерството на финансите се ог-

лавява от Иван Костов. Въпреки закъснението, страховете и съпротивата, икономическата реформа стартира през февруари 1991 г. и това е може би най-смелият старт в Източна Европа. Тя включва почти пълна либерализация на цените, значителна либерализация на търговията и валутния режим, сериозно увеличение на лихвените проценти и въвеждане на плаващи валутни курсове. Влиянието на дясно-центристкото мислене става очевидно.

Междувременно СДС понася сериозен удар. В началото на декември 1990 г. ръководството ѝ се разклаща след като се появяват обвинения, че наследникът на Желев – Петър Берон – е бил сътрудник на Държавна сигурност. Той подава оставка по-малко от седмица след оставката на Луканов. Това унижително събитие е само прелюдия към сътресенията в СДС през следващите шест месеца.

2.2 Новата конституция и първото разцепление на СДС

През февруари 1991 г. проучванията на общественото мнение отчитат огромна подкрепа за СДС; мнозинството от БСП отказва да спази обещанието си да насрочи избори. Процесът на изготвяне на конституцията е забавен поради представянето на поне десет проекта – изпускат се всички срокове и новите парламентарни избори се отдалечават все повече и повече във времето. Споразумението, подписано преди формирането на коалиционното правителство, е грубо нарушено. Желанието на лидерите на БСП да отложат вторите парламентарни избори е точно толкова голямо, колкото е било желанието им да проведат колкото е възможно по скоро първите през юни 1990 г.

В края на март и началото на април за първи път публично е огласено радикално разногласие вътре в СДС. Оформят се две групи, разцепващи почти всяка

организация, членуваща в него. Първото крило, оглавявано от лидерите на БСДП и БЗНС-НП, смята приемането на конституцията за приоритет; второто призовава към масови протести, бойкот на парламента, незабавни избори и отменяне на „новата комунистическа конституция“.

Организационната структура на СДС още повече влошава ситуацията. СДС се ръководи от Национален координационен съвет, съставен от по трима представители на всяка от организациите, членуващи в него. Решенията по съществени въпроси се вземат с мнозинство от 2/3, а останалите – с обикновено мнозинство. Председателят и секретарят на СДС осъществяват оперативното ръководство, а двама говорители изразяват официалната ѝ позиция. След влизането във Великото народно събрание, властта се разделя между Националния координационен съвет, ръководен от новия председател Филип Димитров, и парламентарната група, ръководена от лидера на БСДП Петър Дертлиев. До юни 1991 г. вече има два ясно очертани властови центъра в самия СДС.

Повратна точка се оказва месец май, когато група радикално настроени народни представители от СДС настояват за безусловно разпускане на Великото народно събрание и свикване на нови избори преди приемането на нова конституция. На 15 май 39 депутати, които по-късно стават известни като „групата на 39-те“, напускат парламентарните заседания в пряка конфронтация не само срещу мнозинството от БСП, но и срещу по-голямата част от парламентарната група на СДС. Въпреки тяхната отчаяна съпротива и новата вълна от масови протести, новата конституция е приета на 12 юли 1991 г. Организационното разцепление в коалицията изглежда неизбежно.

Депутатите, подписали конституцията, остават без подкрепата на своите партии;

партийните активисти подкрепят силно „групата на 39-те“, а Националният координационен съвет е доминиран от радикалното крило. Той взема решение нито един народен представител, подписал новата конституция, да не може да бъде номиниран за кандидат от СДС на новите избори. Така фактически в навечерието на новите избори, насрочени в крайна сметка за месец октомври, антикомунистическата коалиция СДС се разпада на четири формации, които решават да участват самостоятелно в изборите.

1. *СДС-движение*, правоприменик на коалицията, създадена на 7 декември 1989 г. Негов лидер е Филип Димитров, последният председател на Националния координационен съвет на „старата“ неразцепена организация.

2. *СДС-център*, в който влизат БСДП, част от Екогласност и две по-малки местни партии.

3. *СДС-либерали*, включващ ЗП, ФКЗД и група, отцепила се от ДП

4. *БЗНС-НП*, който решава да се яви на изборите самостоятелно.

2.3 Първото правителство на СДС

За разлика от изборите през 1990 г., които са за Велико народно събрание с 400 народни представители, вторите свободни избори в България, проведени се на 13 октомври 1991 г., са за Обикновено народно събрание, състоящо се от 240 народни представители. СДС-движение печели с 34.36% от всички гласове (110 места); БСП е втора с 33.14% и 106 места; ДПС се нарежда на трето място с 7.55% и 24 места. Макар социалистите да губят мнозинството, победата на СДС не е безусловна; те не разполагат с достатъчно мнозинство за сформирание на свое правителство и се налага да се обърнат за подкрепа към ДПС.

Най-голямата изненада на изборите е, че всички формации, които се отцеп-

ват от СДС, печелят по-малко от 4%. Непоспехът им може да се обясни до голяма степен с неспособността им да сформират коалиция преди изборите. Също така се налага да работят в ситуация, в която се стига до поляризация на политическия живот. Масовото съзнание е доминирано от противопоставянето комунизъм срещу антикомунизъм. Радикалното крило на СДС, а именно СДС-движение, очевидно е формацията, за която дават гласа си всички недоволни от „стария режим“. Самите названия – СДС-център и СДС-либерали – предполагат по-мекото отношение към политическия противник. В политическия контекст на нажежена конфронтация нито една от отцепилите се от СДС формации не успява спечели успех с търсене на умерена идентичност. Усилията за създаване на нов политически блок от умерени и центристски бивши СДС формации са отхвърлени от самите избиратели. „Радикалите“ определено печелят битката за дясно-центристките гласове. И отново възниква основният въпрос: в състояние ли е СДС да запази своето единство?

Правителството на СДС, оглавявано от Филип Димитров, е първото некомунистическо правителство след Втората световна война. В резултат на правото му на законодателна инициатива се приема закон за реституция на едрата градска собственост и възстановяване на частната собственост върху земеделските земи. Реституцията на национализираното недвижимо имущество в градовете води до стимулиране на частната търговска дейност. Приемат се необходимите закони за приватизацията, които представляват първата крачка към структурната реформа в икономиката. В областта на външната политика правителството прави рязък завой в посока сближаване със САЩ и Западна Европа. Даден е и успешен старт на процеса на европейска интеграция.

Въпреки това обаче, силите, които се противопоставят на първото некомунистическо правителство, постепенно набират скорост. Огромно предизвикателство, което се оказва не по силите на правителството на СДС, е реструктурирането на тайните служби и на Министерството на вътрешните работи. Ръководителите на тези ведомства не пропускат случай да дискредитират правителството и да го обвиняват в застрашаване на националната сигурност. Много от новоназначените кадри не са подготвени за новите си задължения. Като цяло на правителството на СДС му липсва професионален опит и добре подготвени и лоялни служители в държавната администрация. То разполага с ограничен ресурс от квалифицирани хора, с които да замени старата „червена“ номенклатура.

Редовно се наблюдават лични неразбирателства в рамките на самото правителство. Въпреки разцеплението, СДС продължава да бъде коалиция от прекалено много политически формации с хетерогенни и разнопосочни интереси, което става причина за различаващи се приоритети при оформяне на политиката. Финансовият министър Иван Костов води монетарна политика, основаваща се на стабилна национална валута и защита от инфлацията. С напредването на икономическата реформа обаче безработицата постоянно се увеличава.

Непредставените в парламента формации, особено бившите членове на СДС – БСДП и БЗНС-НП – критикуват кабинета. Към атаките им се присъединява и президентът Желю Желев, независимо от факта, че е спечелил първите президентски избори през януари 1992 г. именно с подкрепата на СДС и ДПС. Лидерите на СДС и ДПС не постигат съгласие как да продължат икономическата реформа и драматично влошават отношенията си.

Министър-председателят Филип Ди-

митров поема риска да поиска вот на доверие през октомври 1992 г. Той очаква всички негови критици извън БСП – поне в парламента – да замълчат и да гласуват с „да“. Резултатите от тайното гласуване дават да се разбере, че не само депутатите от БСП и ДПС, но и някои от тези от СДС са гласували с „не“. Президентският съветник Любен Беров е номиниран за министър-председател; новият кабинет получава подкрепата на всички депутати от ДПС и БСП, и на около 20 от тези на СДС – комбинация, която няма нищо общо с волята на избирателите, изразена само година по-рано.

2.4 СДС в опозиция (1993-1996)

Политически правителството е под натиск от всички страни. Никоя от официално обявените му политики не се следва. Реституцията на земята е блокирана от мнозинство, сформирало се около БСП, инициативата за „масова приватизация“ е блокирана от мнозинство, сформирало се около СДС и пр. Стабилно мнозинство се постига единствено когато СДС иска вот на недоверие. Кабинетът се оказва в ролята на заложник на тактическо боричкане между партиите. Става ясно, че избори ще се насрочат тогава, когато е удобно за социалистите. Междувременно слабите държавни институции отприщват много негативни тенденции – икономически хаос, доминиране на законодателната работа от корпоративни интереси, незаконен износ и организирана престъпност.

Изнервен от неочаквания развой на нещата, СДС затъва във вътрешни конфликти и парламентарна неефективност. Структурният конфликт между големите и малки формации, който се подсилва от двата центъра на власт /Парламент и Национален координационен съвет/ води до още едно болезнено разцепление. От СДС излиза влиятелната ДП /Стефан Са-

вов/, която образува коалиция Народен съюз /НС/ заедно с антикомунистическата формация БЗНС-НС на Анастасия Мозер.

Министър-председателят е безпомощен наблюдател на ситуацията, докато не е отстранен от поста си през есента на 1994 г. Социалистите са изчислили точно момента за предсрочни избори. Дясно-центристкото пространство губи сили и популярност и никой не се учудва, че БСП печели абсолютно мнозинство от 125 депутата; СДС е втора с 68, новосформирания НС е на трето място /18/, а ДПС – на четвърто /15/. След оставка на Филип Димитров ръководството на СДС поема Иван Костов.

Новият лидер е наясно с всички слабости на Съюза и е решен да спре негативните тенденции, преследващи дясно-центристкото пространство от самото му създаване. Натрупаният опит както от изпълнителната, така и от законодателната власт му помага да осъзнае, че основна пречка на СДС да постига резултати на власт и в опозиция се корени в самата му структура. Тя води не само до липса на резултати, но и до нестихващи конфликти в очите на обществото. Елементарна липса на дисциплина, хаос по време на заседанията на Националния и местните координационни съвети, противоречащи си изявления на лидерите, бавно вземане на решения, невъзможност да се изпълняват, след като са взети – всичко това е „запазената марка“ на „романтичния“ период в историята на СДС. На всичко това трябва да се сложи край. Иван Костов лично се заема с мъчително и постепенно реформиране с цел да преобрази аморфната антикомунистическа коалиция в единна партия. Амбициите му да засили дясно-центристкото пространство много скоро са поставени на изпитание.

В края на 1995 г. президентът Желев обявява, че ще се кандидатира за още един петгодишен мандат през 1996 г. НС

обявява подкрепата си за него, а СДС – своето намерение да номинира собствен кандидат. Всички опити за посредничество се провалят. Проучванията на общественото мнение недвусмислено сочат, че ако демократите излязат с две кандидатури, следващият български президент ще е социалист, с което страната ще се окаже изцяло в ръцете на бившите комунисти. Най-лошият сценарий за опозицията следва своето естествено развитие.

Първичните избори се оказват единствения механизъм за постигане на една кандидатура. Изготвено е споразумение за номиниране на общ кандидат за президентските избори в България чрез процедура на първични избори, подписано на 29 март 1996 г. от лидерите на СДС, НС и ДПС. Най-накрая под него слагат подписите си и двамата кандидати – президентът Желю Желев и кандидатът на СДС Петър Стоянов. Поет е огромен риск; неуспешните първични избори биха могли максимално да дискредитират опозицията и да я изправят пред пълен разпад.

Първите и засега последни първични избори за президент в България са организирани на 1 юни 1996 г. 858 560 души вземат участие в тях, което е повече от очакваното. Президентът Желев признава резултата и тежката загуба /в съотношение 1:2/ от помладия претендент. Победителят Петър Стоянов става официален кандидат на опозицията за предстоящите президентски избори през октомври. След това убедително печели „същинските“ избори срещу кандидата на БСП. Тази новосформирана коалиция, наречена Обединени демократични сили (ОДС), демонстрира готовността си да управлява страната. Но докато дясно-центристките партии преодоляват кризата в собствените си редици, правителството на БСП хвърля цялата страна в най-тежката икономическа криза след Освобождението на България от Османската империя през 1878 г.

2.5 Крахът на правителството на БСП (1995-1996)

Парламентарните избори в края на 1994 г. са спечелени убедително от БСП. Изморени от промените и разочаровани от неспособността на дясно-центристките формации да се задържат на власт и да управляват ефективно, повечето от българските граждани се изкушават от посланията на левицата за сигурност, нови работни места и по-високи заплати. През 1994 г. носталгията по комунизма се възражда. С абсолютното си мнозинство в парламента БСП лесно формира нов кабинет с лидера си Жан Виденов на поста министър-председател.

Още в средата на 1995 г. експерти предупреждават, че методите, прилагани в сферата на икономиката всъщност са опит за връщане към централното планиране и поради това неизбежно ще доведат до катастрофа. Въпреки всичко, когато наистина настъпва срив, почти всички са изненадани.

Правителството нарочно създава икономическа среда, враждебна към инвеститорите. На чужденците се забранява да притежават земя и – което е по лошо – лидерите на БСП открито изразяват враждебност към разпродаването на „скъпата ни земя на алчни чужденци“. Внасят се промени в законодателството, засягащо инвестициите, с които се поставят пречки пред българите емигранти да инвестират в родината си. Някои мултинационални компании изтеглят производствените си мощности от страната. От многообещаващ развиващ се пазар България бързо се превръща в инвестиционна пустиня.

Цените на храните от първа необходимост непрекъснато растат. Цените на млечните произведения се увеличават петкратно; хлябът чупи всички рекорди – увеличен е седем пъти; горивото и отоплението също стават пет пъти по-скъпи. Стандартът на живот спада с $\frac{3}{4}$ в резул-

тат на опита да се направи крачка назад към „доброто старо време“. Но най-лошото предстои.

Към пролетта на 1996 г. всички уещат, че банковата система се клати. Единственият начин да се спаси тя от колапс се оказва неограничено рефинансиране от страна на Българската народна банка. Правителството не успява да събере кураж да затвори или да спре кредитите за икономическите субекти с най-големи загуби. Не се сключва нито една сериозна приватизационна сделка.

Петнадесет банки са обявени с ниска ликвидност и са поставени под специфичен надзор. Милиони вложители и стотици предприятия губят правото си да оперират със собствените си активи. Банките фалират една след друга след като населението започва на няколко пъти да атакува българския лев, който губи 9/10 от стойността си спрямо долара. Българите трябва да изживеят горчивия опит на хиперинфлацията – феномен, известен им само от филмите и книгите. Огромното мнозинство от населението споделя сляпо вярата, че рано или късно „държавата ще оправи нещата“. Паниката и шокът, които следват, нямат precedent в българската история.

След месеци на обществено напрежение хората излизат на улицата с искане за избори и бързи икономически реформи. На 3 януари 1997 г. се организира първият митинг в столицата, но този път протестите се разпростират на територията на цялата страна. Посланието е просто – стига социалистически правителства, незабавни избори. На 4 февруари пред храм-паметник Александър Невски в София на многолюден митинг лидерът на опозицията и бъдещ министър-председател Иван Костов обявява, че БСП се е съгласила на предсрочни избори през април 1997 г. Резултатите от тях потвърждават решителната промяна в настроенията на българите. ОДС печели

абсолютно мнозинство от 135 места, което остава ненадминат резултат на парламентарни избори от 1989 г. досега.

2.6 Изводи

Първите седем години на българското дясно-центристко пространство са белязани от изключителна нестабилност. Надежди, разочарования, отчаяние – почти всеки избирател на десницата преминава през тези емоции и то в тази последователност. Основните противоречия в коалицията СДС се проявяват от първия ден на нейното създаване. Антикомунизмът и защитата на демокрацията залягат в нейната основа, но те дават минимален общ фундамент за хората с различни и даже непримирими идеологически позиции в една нормална демократична среда. Сред тях има марксисти, които се стремят към „социализъм с човешко лице“, интелектуалци с либерални идеи, социалдемократи и християндемократи, консерватори и радикалдемократи, монархисти и републиканци. Членовете ѝ не хранят илюзии по отношение различията си, тъй като ясно осъзнават, че само компромисът може да им даде някакъв шанс срещу тоталитарния Голиат - БКП. Единствено еднородното противопоставяне на комунистическия режим и неговото наследство е причината коалицията да може да просъществува – ала за кратък период от време.

Някои от лидерите са прекалено стари, а други – прекалено млади, за да постигнат взаимно разбирателство. Назрява напрежение между, от една страна, стила на неформалните групи, много от които показват ниска склонност да градят структури в обществото и да спазват политическа дисциплина, и, от друга страна, стила на по-добре структурираните и по-популярни формации. Съществуват непрестанни страхове да не би някои от по-силните партии и личности да вземат връх в орга-

низацията за сметка на останалите. Има и внедрени агенти и информатори на комунистическата Държавна сигурност, които правят всичко възможно да подхранват съществуването противоречия, да създават нови противопоставяния или просто по заповед да преминават към БСП.

Съюзът така и не намира своята най-подходящата организационна структура. Хлабавият конфедеративен принцип и правилото „всяка организация с равен глас“ при вземането на решения се оказват неефективни. Този принцип прави неизбежни конфликтите между Националния координационен съвет и парламентарната група на СДС. С течение на времето става ясно, че това правило е в услуга на по-малките формации. То дразни по-големите и изкушава лидерите им да се отцепват и да проверят какво могат да постигнат сами извън коалицията. В крайна сметка те мерят сили не само с бившите комунисти, но и с довчерашните си приятели и политически съюзници.

Това са годините, в които БСП се противопоставя на всички важни реформи на всички възможни нива. Изглежда бившите комунисти наистина вярват, че е възможно връщане към сигурността на „доброто старо време“. Възползвайки се от носталгията и страховете на българите, те на два пъти печелят изборите, като втория път се опитват да предприемат „реставрация“ в масов мащаб. Провалът им е толкова голям, че разчиства пътя на алтернативната визия на центристката десница за бъдещето на България – трансформация, която би могла да се постигне едва след много години публичен дебат. Едва след краха на правителството на БСП огромното мнозинство от българите за първи път след 1989 г. решава да окаже подкрепа даже и на най-болезнените реформи, тъй като не вижда алтернатива, и се отказва от всички илюзии за връщане към социализма.

Малко преди предсрочните избори през април 1997 г. лидерите на Съюза решават, че той трябва да се превърне в единна партия. СДС бързо е приет в Европейската народна партия. Трансформацията от аморфна антикомунистическа коалиция в партия бе главната гаранция за успешен мандат – особено след горчивия опит от предишните години. Така основният въпрос - в състояние ли е СДС да запази своето единство - най-сетне намира своя положителен отговор.

3. Центристката десница на власт (1997-2001)

3.1 Постиженията на правителството на ОДС

Макар правителството да наследява икономически колапс, ясната му визия, бързите му действия и политическа дисциплина предизвикват доверие у българите. Новото правителство въвежда мерки за макроикономическа стабилност и структурни реформи, които имат за резултат намален бюджетен дефицит, по-ниска инфлация и увеличаване на чуждестранните инвестиции. След стабилизирането на икономиката по пътя на въвеждане на валутен борд, който налага строга фискална политика и прозрачност на финансите, правителството ускорява мудната приватизация на държавната собственост. С цел осигуряване на растеж в икономиката, СДС предприема поземлена, данъчна, финансова и съдебна реформа, с което създава приватизационна среда, широко отворена за чуждестранни инвестиции. Започват сериозни подобрения на инфраструктурата в енергетиката и транспорта. Правителството успява да изкорени организираната престъпност в контрабандата с петрол, газ и оръжия. България се превръща в успешен пример в контекста на развиващите се световни пазари.

От първия си ден правителството активно се стреми към членство в западните институции, включително НАТО и Европейския съюз /ЕС/. СДС поддържа близък контакт и води активен диалог с официалните представители на НАТО и ЕС по съществени политически, финансови, военни и други въпроси, свързани с евентуално пълноправно членство на страната в бъдеще. Често българското правителство прави опити да си сътрудничи с тях сякаш страната вече е пълноправен член на НАТО, какъвто е случаят с кризата в Косово. Правителството вярва, че активният ангажимент към покриване на критериите за членство би насърчил чуждестранните инвестиции и би увеличил доверието към българските политически и икономически институции. През 1999 г. България получава покана за присъединяване към Европейския съюз и в началото на 2001 г. е вдигнат унизителният визов режим за пътуване в рамките на ЕС – факт с огромно символично значение.

Правителството на ОДС е най-успешното от началото на прехода през 1989 г. България се справя с кризата, постига финансова стабилизация и ниска инфлация. В контекста на тази стабилна макро-рамка, правителството провежда структурна реформа и приватизация, в резултат на които частният сектор става доминиращ в икономиката на България. През 2000 г. чуждестранните инвестиции нарастват до рекордно високи стойности. България определя ясни приоритети във външната си политика, подкрепени от по-голямата част на българското общество. Стремехът и постоянните усилия за интеграция в Европейския съюз и НАТО дават конкретни резултати и разсейват всички съмнения относно „пътя на България“ за поколения напред. Правителството на Костов става първото в посткомунистическия период в България, което завършва пълния си ман-

дат. То удържа на няколко външни икономически сътресения и се радва на международно признание за примера, който дава като зона на стабилност в размирния регион на Югоизточна Европа.

В обективен план, икономическите и политически достижения на правителството са повече от достатъчни, за да бъде то повторно избрано, или в най-лошия случай, да понесе минимална загуба. Но на изборите през юни 2001 г. управляващата коалиция е победена от новосформираното Национално движение Симеон Втори /НДСВ/. Негов лидер е живеещият в изгнание наследник на българския престол Симеон Сакскобургготски, който става следващият министър-председател. Няма утеха във факта, че „старият враг“ БСП е в още по-незавидно положение, след като – за първи път след 1989 г. – остава трети на изборите.

3.2 Причините за поражението през юни 2001 г.

Обяснението за „съкрушителните“ резултати от юни 2001 г. следва да започне с особеностите на НДСВ и неговия лидер. Въздигането на НДСВ в основна политическа сила е толкова мълниеносно, че политическите лидери на традиционните партии в България, както и политическите експерти и наблюдатели, са силно изненадани. Макар НДСВ веднага да е определено като популистско движение, възползващо се от разочарованието от традиционните партии, няма време да бъде неутрализиран ефекта от посланията на Симеон Сакскобургготски, който оповестява намеренията си едва десет седмици преди деня на изборите.

Би било необосновано НДСВ да се причислява към българската центристка десница. Като цяло представителите на НДСВ – вероятно между впрочем под влияние на своя лидер – не са склонни

да се определят идеологически като леви или десни. Акцентът в тяхното самоопределение неизменно е „прагматизъм, компетентност и позитивност“. Впоследствие НДСВ става член на либералната фракция на Европейския парламент.

Насочвайки вниманието си не към победителите, а към големия губещ – СДС – можем да разграничим две основни групи причини, довели до загубата на доверие. Първата обхваща свързаните с правителството, а втората – със състоянието на партията СДС. Макар това разграничение да е условно поради факта, че СДС е управляваща партия, все пак то е най-подходящо при анализа на изборната загуба на правителство, което и до днес се смята за най-успешното след 1989 г.

3.2.1 Причини за поражението: правителството

ОДС връща българското общество към забравения реформаторски дневен ред, ала пропуснатите първи седем години са причина всичко да бъде далеч по-болезнено. Правителството е принудено да започне редица закъснели реформи в най-различни области – публична администрация, здравеопазване, образование, армия и пр. И макар тези реформи постепенно да набират скорост, те неизбежно предизвикват остро социално недоволство. Икономическите реформи водят до растяща безработица, стабилизираща се на 20%. В условията на валутен борд политиката на доходите неминуемо става обект на строга финансова дисциплина. Заплатите в държавния сектор се увеличават непрекъснато, но ниските стартови равнища от 1997 г. и бавното им покачване не удовлетворява никого. Реформите тежко оцетяват някои социални групи и професии, преди положителните резултати от тях да бъдат усетени от всички. Правителството на ОДС трябва да работи

на толкова широк фронт, че все повече и повече граждани се оказват засегнати от така наречените „непопулярни мерки“.

Не е случайно, че в Източна Европа се наблюдава очевидна тенденция почти всички дясно-центристки правителства да не успяват да спечелят втори мандат. Ако центристката десница в бившите комунистически страни следва неотклонно своята реформистка програма, неминуемо се налага тя да води непопулярна политика, която отчуждава гражданите и те започват да търсят алтернатива. В повечето случаи те се обръщат към обновената левица със социалдемократически облик, макар че са в състояние да дадат подкрепата си и за някои националистически формации. Следователно е логично да се направи заключение, че в условията на прехода дясно-центристките правителства могат да „станат жертва на успеха на собствената си политика“, защото притиснати от всекидневните си грижи, хората не могат да оценят нещата в дългосрочен план и затова се оказва невъзможно да оценят реформите, които имат нужда от време, за да дадат реални положителни резултати. Не е чудно, че това обяснение е доста популярно сред политиците от дясно-центристкото пространство. То обаче съдържа само част от истината.

В огромното си мнозинство българите възприемат необходимостта от реформи и осъзнават, както сочат резултатите от многобройни проучвания на общественото мнение, че тежестта на тези реформи е правопропорционална на тяхното закъснение. Правителството на ОДС не направи нещо много важно, което хората очакват и което не е ясно заявено при ентузиазма на гражданските протести от зимата на 1996-1997 г.. Може би начинът, по който ОДС печели мандата си, не се отчита в цялата му дълбочина, а политиците не успяват да оценят безпрецедентната близост между

обществото и тогавашната опозиция, започнала още по време на президентските избори от 1996 г. и определила нови морални стандарти за бъдещите властимащи. Участието в гражданските протести и силната подкрепа от страна на протестиращите далеч надхвърлят обичайните задължения на демократичния гражданин, който през определени периоди от време се явява пред урните, за да пусне гласа си. То поражда изключително големи очаквания спрямо стила на новото правителство. Българите очакват възможно най-близко отношение между лидерите и избирателите, пряк и честен диалог между властта и народа – механизми и практики, които са напълно чужди на комунистическия режим, и чието отсъствие е така осезателно при управлението на БСП. След огромните усилия, хвърлени при предизвикването на предсрочни избори, повечето българи очакват това правителство най-сетне да бъде „тяхното“ правителство – прозрачно, диалогично и открито. Правителството на ОДС не успява да отговори на тези очаквания.

3.2.2 Причини за поражението: партията

Корупция, клиентелизъм и капсулиране – това са най-честите определения за процесите в СДС, докато партията е на власт. „Самозатварянето“ на партията е причинено от сливането на административната и политическа власт. Огромното мнозинство от местните лидери на СДС са депутати и комуникацията им е почти изцяло в рамките на партийните структури. Всякакъв вид информация протича през специфичен „син“ филтър, от който всъщност излизат само проблеми, свързани с активисти на СДС. А когато депутатите очевидно се насочват към решаване на проблемите на партийните членове, външните наблюдатели не могат да възприемат такива партийно-егоистични практики.

СДС идва на власт с обещанието да ус-

кори максимално приватизацията, блокирана до този момент от социалистите – за съжаление новата управляваща партия се въвлича в този процес до степен, която е недопустима за една политическа формация. СДС трябваше да опита да привлече по-широки слоеве от обществото в процеса на приватизация, който бива сведен до вътрешнопартийно преразпределение на държавна собственост. Пред очите на българската публика и с подкрепата на новоназначените държавни служители, членовете на местните структури на СДС, както и на централната власт, участват в съвместни бизнес начинания. Тази симбиоза между политическа и икономическа дейност остава в рамките на позволеното от правна гледна точка. Но никой не бива да се изненадва, че това поражда парещо чувство за несправедливост и изгражда отблъскващия образ на повсеместна корупция.

Малцина осъзнават скритото предизвикателство, пред което е изправено правителството на ОДС. Негова задача е не само да води конкретната политика и да прилага своята програма, но и да изгражда и поддържа чувство на солидарност между елита и гражданството на базата на общото разбиране, че реализацията на болезнените реформи е справедлива и необходима. Солидарността се тълкува в тясно партийен смисъл като нещо приложимо само в отношенията между привържениците на СДС. В този контекст самото правителство започва да изглежда несправедливо, а реформаторите – неморални. Ценностно-ориентираната политика, пораждена от християндемократическата идентичност, изчезва от вътрешнополитическия образ на СДС и се проявява само в областта на външната политика.

По този начин диалогът за ефективността и компетентността на правителството, за вече постигнатото и онова, кое-

то трябва да се постигне в бъдеще – където дясноцентристите би трябвало да имат огромно предимство пред левите – е напълно разстроен. Българите не желаят да слушат за бъдещи или минали постижения, защото моралният облик на властимащите става по-важен от всичко останало. Прагматичният дебат по въпроса за компетентността, средствата и целите в политиката, се заменя от дебата за морала в политиката. На това бойно поле не само СДС, но и основният му опонент БСП са изключително уязвими. Повечето българи възлагат доверието си на нещо напълно неизвестно, което има дава надежда за едно ново начало – НДСВ и неговия лидер.

4. Центристката десница в опозиция (2001-2008)

4.1 Какво трябваше да бъде направено

В дългосрочен план се налага СДС радикално да се отвори към обществото. При формулиране на политиката си Съюзът трябваше да се отвори към независими експерти и хора, формиращи общественото мнение, които винаги са приемали с разбиране проблемите на СДС и биха могли да предлагат нови идеи. Времето в опозиция е безценно за установяване на постоянни контакти с влиятелни и активни представители на гражданското общество в България. Професионалистите и бизнес средите осъзнават същността на реформите и биха били естествени граждански съюзници на „синята партия“.

СДС трябваше да направи усилие да развие своята християндемократическа идентичност, за да заема принципна и последователна позиция в публичния дебат, особено в противовес на „либералното“ управление на НДСВ и ДПС. По този начин неговите ходове и инициативи не биха били плод на някакви обстоятелства *ad hoc* или пък на личната спонтанност на

един или друг негов лидер, а резултат от ясно формулирани принципи.

Отваряне навътре, към собствените членове по пътя на демократизация на партийния живот, отваряне навън, към всички български граждани посредством нови механизми и практики, християндемократизация на политиката на СДС, мащабно прочистване на партийните ръководства както на местно, така и на национално равнище – това са ходовете, които можеха да възстановят публичния образ на СДС. Тези процеси, през които СДС трябваше да премине звучат доста радикално и може би няма да е преувеличено да се нарекат пре-измисляне и дори пре-учредяване на партията. Едно нещо не бива да се забравя – СДС бе политическата сила на промяната. Независимо от разочарованията и грешките, Съюзът остава реформаторската сила на България – и той трябваше да се възползва от този най-дълбок и непоклатим пласт на своята идентичност.

Партията трябваше да остане твърда в решението си да излезе в опозиция и постоянно да разобличава лъжите на НДСВ и неговия лидер. Тя трябваше неотменно да подкрепя и защитава постиженията на „синьото правителство“ и на своя министър-председател Иван Костов. СДС трябваше да устои на всички изкушения да „подпомогне“ неопитното НДСВ срещу запазване на определени позиции във властта. „Синята партия“ трябваше да възприеме ролята на градивна опозиция в защита на политиката на евроатлантическа интеграция на новия кабинет. Преизбирането на президента Стоянов, символ на новото начало от 1997 г., би следвало да бъде ключовата първа крачка към възстановяването на СДС. Местните избори през есента на 2003 трябваше да са „генерална репетиция“ за следващите парламентарни избори. На тези местни избори Съюзът

трябваше да възстанови репутацията и силата си като демонстрира нов стил и нови лица пред обществото. Добрите резултати можеха да обърнат негативната тенденция, достигнала своя връх през юни 2001 г. и да дадат на СДС възможност през 2005 г. отново да претендира да управлява страната до 2009 г.

4.2 Какво всъщност се случи

Първата крачка след изборите за парламент през 2001 г. бе незабавната оставка на лидера на СДС Иван Костов, който е сменен от Екатерина Михайлова – лидер на „синьото мнозинство“ в дотогавашния парламент. Тя трябва да ръководи партията до XIII-та Национална конференция през март 2002 г., на която да се проведат избори за управителните органи на СДС. Осемте месеца на нейното ръководство са наситени със събития.

Под ръководството на Екатерина Михайлова СДС решава да не се коалира с НДСВ и да остане в опозиция. Вместо да обедини партията, този ход предизвиква дълбоко разделение между партийните членове и лидерите. „Радикалите“ се представляват от Екатерина Михайлова и Иван Костов, докато алтернативната „умерена“ визия се изразява от Филип Димитров /бивш министър-председател и лидер на СДС/ и Стефан Софийски /кмет на София от СДС от 1995 г./ . Още преди парламентарните избори те открито защитават идеята за сътрудничество със Симеон Сакскобургготски и НДСВ. Отношението към НДСВ и неговия лидер поражда ново разцепление - Стефан Софийски излиза от СДС през есента и създава партията Съюз на свободните демократи /ССД/, на която става лидер. Противоречията правят невъзможна реализацията на проекта за фундаментални реформи, предлагани от новия лидер на СДС; всичко е оставено за Националната конференция през март

2002 г. За съжаление преди края на 2001 г. СДС получава още един тежък удар.

По това време президентът Петър Стоянов е безспорен фаворит на президентските избори през ноември 2001 г. Преизбирането му изглежда предопределено, когато БСП издига кандидатурата на своя лидер Георги Първанов, чиято популярност бързо се стопява след загубата на парламентарните избори. Редица наблюдатели виждат в неговото кандидатиране достоен начин лидерът на БСП да се оттегли от поста си.

Петър Стоянов решава да участва в изборите като независим кандидат. Той смята, че активната подкрепа за него от страна на ръководството и членовете на СДС може по-скоро да му навреди, отколкото да му помогне. Президентът е може би най-силният привърженик на идеята за сътрудничество между СДС и НДСВ. Дистанцирайки се от СДС, той демонстрира своите симпатии към НДСВ и официално моли за подкрепа. В навечерието на изборите тази подкрепа е обявена лично от министър-председателя Симеон Сакскобургготски, който призовава привържениците на НДСВ да гласуват за президента Стоянов. Всички тези действия се разглеждат от много традиционни привърженици на СДС като неприемливи. Това негативно отношение се допълва от една объркана кампания, започнала твърде късно и наситена със сериозни лични грешки. Резултатът е шокиращ – след първия кръг Стоянов остава втори зад Първанов и не успява да промени ситуацията през двете седмици между първия и втория тур. Социалистите получават такава инерция от тази победа, че за първи път след 1996 г. партията излиза начело в проучванията на общественото мнение.

Националната конференция на СДС се провежда в крайно депресираща обстановка. Година преди това президен-

тът, министър-председателят и кметът на столицата са от СДС - през март 2002 г. всичко това е в миналото. Екатерина Михайлова е сменена на лидерския пост на СДС от бившия външен министър Надежда Михайлова. Радвайки се на най-висока популярност в сравнение с всички водещи политици от СДС, Надежда Михайлова се разглежда като компромисна фигура. Мнозина смятат, че бидейки символ на най-значителните и неоспорими постижения на „синьото правителство“ във външната политика, новият лидер ще е в състояние да пренесе своя висок личен рейтинг върху цялата партия.

Много скоро след Националната конференция става ясно, че радикалните промени в СДС се отлагат за неопределено време. Висшето ръководство на партията наистина е ново, но всички управителни органи под него остават непроменени. Стремещът да се балансира между различните вътрешнопартийни групировки, както и нежеланието /или може би неспособността/ всекидневно да се противопоставя на правителството постепенно лишава СДС от опозиционен облик. Без да допуска никакви сериозни грешки новото ръководство изпада в пасивност и инертност. Година след избора на Надежда Михайлова всички усещат, че СДС върви надолу. Опасенията, че вместо да се превърнат в стъпало към успеха на парламентарните избори, местните избори през есента на 2003 г. може да се превърнат в провал за СДС, започват да се прокрадват в съзнанието на активистите на СДС. Надежда Михайлова е наясно с това и събира куража да излезе срещу Стефан Софиянски на кметските избори в София. По време на кампанията лидерът на СДС декларира, че или ще спечели изборите, или ще подаде оставка.

Резултатите са провал както за СДС, така и лично за неговия лидер, която се кла-

сира на трето място след Стефан Софиянски и кандидата на БСП. Недоволството от състоянието на Съюза се изразява открито от много местни и национални политици. Положението бързо започва да се влошава, когато ръководството на СДС обявява, че резултатите не са чак толкова лоши и Надежда Михайлова отказва да си подаде оставката въпреки предишните си декларации. Напреженията в партията бързо набират скорост и пред очите на публиката ясно се очертават две отделни фракции.

Безусловна подкрепа за „синьото правителство“, неумолима опозиция срещу правителството на НДСВ-ДПС, отхвърляне на всякакви възможности за по-нататъшно коалиране с НДСВ – за това настояват „радикалите“ вътре в СДС. Те обвиняват НДСВ в демонстративна рекомунизация на държавната администрация, реабилитация на фигури от репресивния апарат на тоталитарното минало, в некомпетентност и открито сътрудничество с БСП. Те настояват за коалиция само с организации, които са в категорична опозиция на правителството и отхвърлят колаборация с НДСВ. „Умерените“ са далеч по-критични към „синьото правителство“ – Надежда Михайлова даже се извинява на българските граждани за неговите грешки. В същото време те са далеч по-толерантни към НДСВ, планират бъдещо сътрудничество и даже коалиция с него. Става ясно, че СДС е събрал под един покрив два различни възгледа за миналото, настоящето и бъдещето на Съюза. Тези различия са прекалено сериозни, за да позволят мирно съвместно съществуване между техните изразители.

През месец март 2004 г. СДС преживява най-болезненото разцепление в историята си. От Съюза излиза Иван Костов, придружен от по-голямата част от министрите в правителството на ОДС. Парламентарната група се разделя на съотношение 1:2 в

полза на „радикалите“. През май 2005 г. се създава нова партия – Демократи за силна България /ДСБ/ - с лидер Иван Костов.

На парламентарните избори през 2005 българската центристка десница се явява, разделена на три. СДС запазва коалиционната формула ОДС, лидерът на ССД Софийски е в основата на коалиция Български народен съюз (БНС), заедно с БЗНС на Мозер и умерените националисти от ВМРО. Самостоятелно се явява единствено ДСБ. За разлика от 1991 г. този път избирателите са еднакво благосклонни и към трите формации, които прескачат 4% бариера. Всяка от тях обаче получава под 10% - тези ниски резултати обезсмислят подновената битка за лидерство в дясното пространство. Това, че за първи път в лицето на ДСБ отцепила се организация от Съюза се изравнява с него по резултат и че СДС губи традиционното си лидерство в дясното пространство е далеч по-малко впечатляващо от факта, че крайните националисти от „Атака“ изпреварват всяка една от дясно-центристките партии.

За първи път в българската история страната ще се управлява цял мандат от коалиция, която включва първите три партии от последните избори. БСП, НДСВ и ДПС формират т.нар. „тройна коалиция“ с премиер лидера на социалистите Сергей Станишев и разполагат с безпрецедентно мнозинство от 2/3 в НС. „Добрата новина“ за десницата е, че различията между нейните три части вече са силно приглушени. С влизането на НДСВ в коалиция с БСП изчезва най-тежката разделителна линия между СДС и ДСБ. Става ясно, че категоричната опозиция срещу „тройната коалиция“ няма алтернатива. Едно от малкото безспорни постижения на десницата в рамките на парламентарния мандат са ефективните опозиционни действия. Лишени от възможности да организират масови протести, нейните депутати съсредо-

точават усилията си върху всички останали опозиционни методи и умения, чрез които, в съчетание с управленските грешки и критиките от ЕС, значително намаляват доверието към управляващите. Но не успяват да увеличат доверието към себе си.

В периода (2005-2008) дясно-центристките формации навлизат в тежък цикъл от изборни загуби. След загубата на парламентарните избори от БСП и НДСВ идва и загуба на частичните кметски избори за София през есента на 2005 г., спечелени на втори тур от независимия тогава Бойко Борисов срещу кандидата на БСП като нито един от десните кандидати не стига до балотаж; следва загуба на президентските избори през 2006 г., спечелени на втори тур от президента Първанов срещу лидера на „Атака“ Сидеров като общият десен кандидат Берово отново не стига до балотаж. Най-унизителни са резултатите от частичните избори за Европейски парламент през 2007 г. Различните части на десницата се явяват отделно като листите на две от тях са оглавени от партийните им лидери – бившият президент Петър Стоянов, който междуременно е станал лидер на СДС и бившият кмет на София Стефан Софийски (ССД). Никой – включително и ДСБ – не успява да събере достатъчно гласове, за да изпрати поне един депутат в Европейския парламент. В рамките на три години въпросът за лидерството в дясното пространство е заменен от въпроса за оцеляването.

5. Раждането на ГЕРБ и последните парламентарни избори (2009)

5.1 „Раждането“ на Бойко Борисов като политик

Когато през 2001 г. премиерът Сакскобургготски назначава за Главен секретар на МВР Бойко Борисов никой не си е давал сметка, че се слага началото на политическо развитие, което цялостно ще преструк-

турира българската центристка десница. Пренебрегвайки традицията, Главният секретар съзнателно се стреми към публични изяви, охотно подкрепяни от медиите, за които подобна отвореност на висш полицаи е добре дошла. С неубедителното си поведение безличният министър на вътрешните работи от НДСВ още повече засилва яркия и динамичен образ на своя пряк подчинен с генералско звание.

Постоянното медийно присъствие превръща генерал Борисов в национално разпознаваема личност, свързана с управлението, но твърде различна от обичайните политици. Това дава основание името му да се включи в анкетите на социологическите агенции – много бързо той придобива рейтинг, съизмерим само с този на Президента и министър-председателя. Въпреки редовните си декларации, че не иска да се занимава с политика и иска да остане полицаи Борисов приема да бъде водач на две от кандидат-депутатските листи на НДСВ, включвайки се за пръв път в реална политическа надпревара на изборите през 2005 г.

Независимо че е избран Борисов отказва да стане народен представител и остава в МВР докато траят продължителните преговори за съставяне на новото правителство. Предполага се, че се е надявал да остане в системата на МВР, включително и да седне в министерското кресло; предполага се, че нито в БСП, нито в НДСВ е имало особен ентузиазъм в тази посока. Едно е сигурно – след като БСП номинира своя кандидат за вътрешен министър става ясно, че „съжителство“ с популярния Главен секретар е невъзможно.

Почти едновременно с оттеглянето си от МВР генерал Борисов е изправен пред ново решение. Участвалият в изборите за НС кмет на София Стефан Софийски предпочита да стане депутат, с което предизвиква частични кметски избори в столицата.

Борисов решава да участва като независим кандидат. След балотаж срещу кандидата на БСП Борисов печели убедително и поема поста за следващите две години.

5.2 Раждането на политическа партия ГЕРБ

Провалът на десницата на президентските избори през 2006 г. показва, че принадлежащите към нея партии са отслабили още повече своите позиции. Неубедителните общи действия на най-сериозните измежду тях – ДСБ и СДС - пораждаат тежко разочарование в десните гласоподаватели. Вместо оформяне на ново лидерство или успешно коалиране десните партии допускат да ги изпревари „Атака“, чиито избиратели отричат всички постижения на десницата от началото на прехода. „Тройната коалиция“, изградена с откритото застъпничество на преизбрания президент Първанов, изглежда неуязвима, а БСП значително увеличава шансовете си за втори управленски мандат.

Тъкмо в този момент кметът на София Бойко Борисов обявява създаването на нова партия – Граждани за европейско развитие на България (ГЕРБ). На учредителното събрание през декември 2006 г., поради законовите ограничения, забраняващи съвместяването на кметския пост и председателството на партия, за лидер на ГЕРБ е избран заместник-кмета на София Цветан Цветанов. Започва изграждането на местни структури в подготовка за нейния национален дебют – частичните избори за Европейски парламент (ЕП) през май 2007 г. Макар и с малка преднина, те са спечелени от партия ГЕРБ, изпреварила БСП и ДПС. Още преди изборите новата формация се самоидентифицира като дясно-центристка - нейните петима евродепутати се присъединяват към групата на ЕНП в ЕП. След тези избори в българското публично пространство трайно

се налагат определенията „нова“ и „стара“ (или „традиционна“) десница.

Получила летящ старт след първите си избори, партия ГЕРБ се представя още по-убедително на местните през есента на 2007 г. Издигайки навсякъде свои кандидати, новата формация печели в редица областни градове, а в София „неформалният лидер“ на ГЕРБ Бойко Борисов побеждава още на първи тур. „Старата“ десница продължава да търпи загуби както от традиционния си опонент БСП, така и от ГЕРБ. Тя излиза от местните избори с безспорни доказателства, че единствено коалирането на нейните разпръснати части може да гарантира оставането им на политическата сцена. Вижда се също така, че СДС и ДСБ са единствените, запазили национално влияние и че коалицията между тях е най-приемлива за намаляващите избиратели на „старата“ десница. А иначе въпросът за лидерството в дясното пространство е решен – избирателите ентусиазирано го поверяват на „новата“ десница в лицето на ГЕРБ.

5.3 Парламентарни избори 2009: центристката десница отново на власт

На редовните парламентарни избори през юли 2009 г. най-голямата дясна партия ГЕРБ отива самостоятелно. ДСБ и СДС се явяват заедно под името „Синя коалиция“, привличайки БЗНС-НС и още няколко по-малки формации. Както ГЕРБ, така и Синята коалиция имат основания да бъдат доволни от „генералната репетиция“, каквато роля изиграват провешите се през май избори за ЕП. ГЕРБ отново е първа политическа сила с 5 мандата, докато старата десница взима „поправителния изпит“ и този път като коалиция печели 2 мандата (вторият след влизане в сила на Лисабонския договор).

По-време на кампанията за редовните избори и двете формации увеличават

значително гласовете си в сравнение с изборите за ЕП. За място в дясно претендира и младата партия „Ред, законност, справедливост“ (РЗС), оглавена от отцепилия се от ОДС бивш земеделски лидер Яне Янев, която се проваля на изборите за ЕП, но успява да извоюва присъствие в НС. В крайна сметка ГЕРБ печели и се оказва само на крачка от абсолютното мнозинство с 116 депутати, следвана от БСП (40), ДПС (38), „Атака“ (21), Синята коалиция (15) и РЗС (10).

Премиерът Борисов избира да формира правителство на малцинството, чийто състав е комбинация между партийни фигури от ГЕРБ и безпартийни експерти. Макар и необичайно, това решение не носи рискове, тъй като Синята коалиция, Атака и РЗС гласуват за кабинета. Впоследствие парламентарната група на РЗС се разпада и застава в опозиция редом до БСП и ДПС, с което идва краят както на подкрепата ѝ за правителството, така и на кратката ѝ претенция за дясна идентичност. Независимо от това развитие за пръв път след 1997 центристката десница в лицето на ГЕРБ има свое правителство и мнозинство в НС, включващо Синята коалиция и Атака. Първият неуспешен вот на недоверие, внесен от БСП през октомври 2010 г., окончателно потвърждава състава на тази парламентарна подкрепа.

6. Следващите седем години (2010-2017)

Само най-смелите измежду смелите биха дръзнали да направят такава далечна прогноза. Нестабилността и непредсказуемостта на българския политически процес са ни болезнено познати. През последните двадесет години нито веднъж избирателите не оставят на власт формацията, която е победила на предишните избори. На два пъти - през 2001 г. и 2009

г. - те дават победата на политическа партия, която дори не е съществувала при провеждането на последните избори. Нещата още повече се усложняват, когато става дума за българската центристка десница. И все пак в нейното развитие може да бъде видяна определена логика.

Първите седем години (1990-1997) минават под знака на анти-комунизма - той е естествен и задължителен в началото на промените и не се нуждае от широк публичен дебат, за да дефинира своите основни послания и принципи. Те вече са набрали инерция на международната сцена в бившите комунистически страни и за голяма част от българите е сравнително лесно да ги разбере и приеме.

Като комбинация от морални максими, политически принципи и икономически политики, антикомунизмът представлява светоглед, чиято жизненост е в пряка зависимост от политическия контекст; неговата среда е комунистическият режим (където не му се дава публичност и приема формата на „дисидентство“) и посткомунистическият преход към демокрация, където се превръща в идейна програма и управленска практика на реформаторските сили. Започването и задълбочаването на антикомунистическите реформи, разбирани като смяна на политическите и икономически правила и параметри на държавата, постепенно изважда на показ различията в рамките на аморфните антикомунистически коалиции във всички бивши комунистически страни.

Българската десница е ярък пример за тази тенденция, подсилвана от прекомерното идеологическо разнообразие на формациите включени в СДС, което, в съчетание с неуспешната организационна формула и липсата на политически опит поражда постоянни конфликти и разцепления. Това е период, през който радикалната нагласа доминира, подхранвана

от лявата алтернатива на една нереструктурирана бивша комунистическа партия, която се опитва да блокира всички реформи, противопоставя се на изграждането на пазарна икономика и отхвърля евро-атлантическата преориентация на страната. Период, през който политическите залози за развитието на страната са максимално високи, конфронтацията е интензивна, а пътят, по който ще тръгне България, е предмет на тежки дебати и все още е обгърнат в неизвестност. Затова и десните избиратели решават битката за лидерството в дясното пространство в полза на онези лидери, за които вярват, че твърдо и безкомпромисно ще осъществят анти-комунистическите реформи.

Управлението на ОДС с премиер Иван Костов (1997-2001) изчерпва реформаторския дневен ред на анти-комунизма. В края на управленския мандат България е страна с функционираща пазарна икономика, стабилна демокрация и ясен външно-политически курс към членство в ЕС и НАТО, който се приема от всички значителни политически формации включително БСП. Оттук нататък нито едно правителство не поставя под въпрос тези постижения.

Тъкмо това изчерпва идентичността на българската центристка десница. Антикомунизмът е обречен да стане жертва на своя успех; не неговите врагове, а неговите постижения отслабват силата му; по парадоксален начин осъществяването на неговата програма го превръща в излишен. Тъкмо когато българската десница може вече да посочи безспорни постижения на свое успешно управление, тя се изправя пред тежката задача за своето обновление - идейно, организационно, личностно, поведенческо... Без да отричат постигнатото, избирателите на десницата поставят нови изисквания. Десните лидери не успяват да се справят с тях - когато погледнем горчивия опит на десницата в почти цяла Източ-

на Европа можем да се запитаме дали това изобщо е било възможно.

Възникването на партия ГЕРБ пресреща тези очаквания. Припозната като „нова“ десница, тя много бързо печели лидерството в дясно в битката със „старата“. За да се съхрани, „старата“ десница трябва да осъзнае причините за своето положение и да вземе трудни решения в ситуация, в която изглежда, че десните избиратели нямат особена нужда от нея. Тук тя успява да се справи.

Днес става още по-разбираемо защо част от избирателите съхраниха старата десница. Икономическата криза изважда наяве всички последствия от незавършените реформи след 2001 г. - дори самото завръщане на думата „реформа“ в политическия език е знаменателно събитие. Позитивната икономическа конюнктура и инерцията на синьото реформаторското управление дълго време позволяваха изоставянето на реформите да не води до осезаеми последици. И когато става ясно, че е назряла необходимостта от „второ поколение“ реформи в публичния сектор, стойността на опита, компетентността и решителността се увеличава. Днешната ситуация дава многобройни „нови“ доказателства за полезността на „старата“ десница в лицето на Синята коалиция.

Макар и воден от съвсем други съображения с решенето си да направи правителство на малцинството лидерът на ГЕРБ Бойко Борисов дава възможност за нова формула за развитие на дясно-центристкото пространство. Това не е формулата на директна конфронтация, така характерна за „първите седем години“. Крайният резултат от нея бе такова взаимно изтощаване, че победителят много бързо се оказваше губещ и то от „вечния враг“ - БСП. А и в Синята коалиция има достатъчно мъдрост, за да не се тръгне по този разрушителен път. Очевидно не е и формулата на ОДС,

в която лидерът в дясно (СДС) се коалира с по-малката дясна формация (НС), която доброволно и окончателно се обезличава в тази властова прегръдка.

Очертава се трета възможност. Сътрудничество и партньорство без коалиране. Критика и конкуренция без да се излиза в опозиция. Представяне на алтернативни политики - по-компетентни и по-малко популистки. Самостоятелно участие на избори със собствени кандидати и собствени управленски програми. Синята коалиция може да бъде полезна на своите избиратели и на управлението, без да помага на левицата. Това изисква постоянство, ясен поглед и политическа виртуозност. И най-вече воля за отстояване и изграждане на своята идентичност независимо от изкушенията на опозиционното поведение или участието във властта. Ако този нов модел на „мирно и конкурентно“ съжителство бъде осъществен, то 2017 г. може да отбележи края на втория управленски мандат на българската центристка десница.

За автора:

Светослав Малинов е доктор по политически науки, доцент в катедра по политология към Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, където преподава История на политическите идеи. Автор на множество публикации, посветени на политическата теория, консерватизма и християндемократията. От 2002 г. е главен редактор на теоретичното списание за политика и култура „Разум“. Един от учредителите на политическа партия Демократи за силна България. В периода 2005 г. - 2009 г. е депутат в 40-то Народното събрание. През 2009 г. е избран за депутат в Европейския парламент от листата на „Синята коалиция“.

Редакционен екип
Фондация Фридрих Еберт
Бюро България
П.К. 958
ул. Княз Борис I 97
1000 София
България

Заявки
Фондация Фридрих Еберт
Бюро България
Емилия Бургазлиева
e-mail: office@fes.bg
факс: (+359 2) 9802438

Всички текстове са достъпни онлайн
www.fes.bg

Мненията, изразени в тази публикация, принадлежат на автора/авторите и не отразяват непременно позицията на Фондация Фридрих Еберт.